

स्वामी दयानंद सरस्वती : आर्य समाज व शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

डॉ. सुवर्णा अंकुशराव वाघुले

गृहविज्ञान विभाग,

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

Corresponding Author - डॉ. सुवर्णा अंकुशराव वाघुले

DOI - 10.5281/zenodo.14792744

प्रस्तावना:

एकोणिसाव्या शतकात भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी घडून येत असताना त्यामध्ये आर्य समाजाने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सामाजिक, धार्मिक शैक्षणिक सुधारणा होत असताना स्वदेश, स्वधर्म याविषयीच्या अस्मितेला संजीवनी देण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले. पाश्चिमात्य धर्मविचार, आचार व ज्ञान हेच केवळ सर्वश्रेष्ठ नसून भारतीय संस्कृती आणि तिचे तत्त्वज्ञानही श्रेष्ठ आहे हे भारतीयांना आणि परीक्षकांना आर्य समाजाने पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यामध्ये ते बऱ्यापैकी यशस्वी ठरले. हिंदू धर्मातील अनिष्ट चालीरीतींवर हल्ला करत असताना हिंदू धर्माला आधुनिक स्वरूपामध्ये पुनर्जीवित करण्याचा प्रयत्न आर्य समाजाने केला; परंतु हिंदू धर्माच्या स्वरूपामध्ये होत्या त्या स्वरूपात आर्य समाजाला पुनरुज्जीवित करावयाचे नव्हते, तर हिंदू धर्मातील ज्या बाबी योग्य आहेत, त्यांना आधुनिकतेची जोड द्यावयाची होती. म्हणजेच प्राचीन योग्य परंपरांचा अभिमान आणि आधुनिकता या दोन्ही बाबी त्यांना स्वीकारायच्या होत्या, म्हणूनच त्यांनी गुरुकुल पद्धतीबरोबरच इंग्रजी शिक्षणाकडेही लक्ष दिले. भारतीय प्रबोधनाच्या चळवळीत शिक्षणाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे, हे त्यांनी जाणले. त्यामुळे या

काळामध्ये आर्य समाज हा सर्वात जास्त लोकप्रिय ठरला. त्याने भारतीय जनमानसामध्ये मोठ्या प्रमाणात आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान निर्माण केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. आर्य समाजाविषयी माहिती, तत्त्वज्ञान समजावून घेणे.
2. आर्य समाजाचे शैक्षणिक विचारांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
3. स्वामी दयानंद - शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे चिंतन करणे.

जीवन परिचय:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजसुधारक व आर्य समाजाचे संस्थापक होते. आक्रमक व निर्भय धर्मसुधारक, कुशल संघटक आणि हिंदी भाषेचे राष्ट्रीय स्वरूप ओळखणारे महर्षी म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म १२ फेब्रुवारी १८२४ मध्ये गुजरातमधील मोरबी संस्थानातील टंकारा या गावी झाला. त्यांचे मूळ नाव शंकर तिवारी व त्यांच्या वडिलांचे नाव करसनजी लालजी तिवारी असे होते. लहानपणापासूनच त्यांच्यावर धार्मिक संस्कार झाले होते. एका प्रसंगावरून त्यांच्या लक्षात आलं की मुर्ती पूजेमध्ये सामर्थ्य

नाही. यानंतर काही प्रसंग घडली. त्यामुळे मूर्तिपूजावरील त्यांचा विश्वास उडाला आणि त्यांनी १८४५ मध्ये गृहत्याग केला.

सत्य, ज्ञान व धर्माच्या शोधासाठी त्यांनी भ्रमंती केली. त्यानंतर त्यांनी मथुरा या ठिकाणी आद्य पंडित विरज आनंद यांचे शिष्यत्व पत्करले. त्यांच्याकडून त्यांना हिंदू धर्मातील तारतम्य भावाचे ज्ञान प्राप्त झाले. सरस्वती संप्रदायाची त्यांनी दीक्षा घेतली आणि ते स्वामी दयानंद सरस्वती म्हणून ओळखले जाऊ लागले. यानंतर दयानंदांनी देशभर प्रवचने करत प्रवास केला. १८६९ मध्ये त्यांनी काशीच्या ब्राह्मणांबरोबर शास्त्रार्थवर वादविवाद केला. यानंतर दयानंदांनी वैदिक धर्माचा प्रसार करण्याचे ठरवले आणि यातून त्यांनी १८७४ला सत्यार्थप्रकाश नावाचा ग्रंथ लिहिला. यामध्ये आर्य समाजाची वैचारिक तत्त्वे त्यांनी मांडली आहेत. त्यांनी मुंबई या ठिकाणी आर्य समाजाची स्थापना केली आणि १८७७ मध्ये आर्य समाजाच्या घटनेला मूळ स्वरूप देण्यात आले. यानंतर लाहोर हेच आर्य समाजाचे प्रमुख केंद्र बनले.

आर्य समाजाची 10 तत्त्वे:

- सर्व सत्य ज्ञान आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञात असलेल्या सर्व गोष्टींचे कार्यक्षम कारण देव आहे.
- देव अस्तित्वात आहे, बुद्धिमान आणि आनंदी आहे. तो निराकार, सर्वज्ञ, न्याय्य, दयाळू, अजन्मा, अंतहीन, अपरिवर्तनीय, आरंभ-कमी, अतुलनीय, सर्वांचा आधार, सर्वांचा स्वामी, सर्वव्यापी, अचल, वृद्ध, अमर, निर्भय, शाश्वत आणि पवित्र आहे. सर्वांचा निर्माता. तो एकटाच पूज्य आहे.
- वेद हे सर्व सत्य ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे, त्यांना शिकवणे, त्यांचे

पठण करणे आणि त्यांचे वाचन ऐकणे हे सर्व आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.

- सत्य स्वीकारण्यास व असत्याचा त्याग करण्यास सदैव तयार असले पाहिजे.
- सर्व कृत्ये धर्माला अनुसरूनच करावीत, म्हणजे काय योग्य आणि अयोग्य याचा विचार करूनच.
- आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट जगाचे भले करणे, म्हणजेच प्रत्येकाचे भौतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याण करणे हे आहे.
- सर्वांबद्दलचे आपले आचरण प्रेम, नीतिमत्ता आणि न्यायाने निर्देशित केले पाहिजे.
- आपण अविद्या (अज्ञान) दूर करून विद्या (ज्ञानाचा) प्रचार केला पाहिजे.
- केवळ त्याच्या/तिच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करण्यात कोणीही समाधानी नसावे; याउलट, सर्वांचे भले व्हावे यासाठी आपले भले पहावे.
- सर्वांचे कल्याण व्हावे यासाठी समाजाच्या यानंतर दयानंदांनी वैदिक धर्माचा प्रसार करण्याचे ठरवले नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वतःला बंधनाखाली मानले पाहिजे, तर वैयक्तिक कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्वजण मुक्त असले पाहिजेत.

तत्त्वज्ञान:

परमेश्वर हा सच्चिदानंदस्वरूप असून तो अनादी, अनंत, निराकार, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान व दयाळू आहे. तोच सर्व विश्वाचा निर्माता व पालनकर्ता आहे, असे आर्य समाज मानतो. परमेश्वर सत्य ज्ञानाचे मूळ आहे. आदी व अंतही परमेश्वरच आहे. पृथ्वीवरील सर्व वस्तू त्याच्या स्वरूपातीलच आहेत, अशी आर्य समाजाची भावना आहे. आर्य समाजाने

मानवतावादी दृष्टिकोन स्वीकारला परमेश्वराचे अस्तित्व हे मूर्तिपूजेमध्ये नाही, हे सत्य मांडण्याचा प्रयत्न आर्य समाजाने केला. वास्तववादी दृष्टिकोनातून समाजाला योग्य दिशा देण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले. आर्य समाजाने तात्त्विक भूमिका मांडताना सर्व ज्ञानाचा उगम हा परमेश्वर आहे, असे म्हणले. त्याचप्रमाणे परमेश्वर हा सर्व विश्वाचा निर्माता व पालक आहे आणि तो अनादि-अनंत निराकार व सर्वसाक्षी आहे. वेद ईश्वरापासून निर्माण झाले आहेत आणि त्याचे अध्ययन व अध्यापन करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे, असे म्हणले. प्रत्येकाने असत्याचा त्याग करून सत्याचा स्वीकार करावा. प्रत्येक कर्म करताना नीतिनियम व चांगल्या-वाईटाचा विचार करावा आणि जे योग्य आहे, ते स्वीकारावे मानव जातीच्या उन्नतीचा व सर्वांगीण कल्याणाचा सर्वांनी विचार करावा. प्रत्येकाची वर्तणूक ही प्रेम, न्याय व वैयक्तिक सदगुणांवर आधारित असावी. प्रत्येकाने स्वतःच्या प्रगतीऐवजी इतरांच्या प्रगतीत आपलीदेखील प्रगती आहे असे मानावे. एकूणच आर्यसमाजाच्या तत्त्वज्ञानात आपल्याला पुनरुज्जीवन, आधुनिकता व नैतिकता या बाबी दिसतात. आर्य समाजाचे या काळातील एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आर्य समाजाने चालवलेली शुद्धीकरण चळवळ ही होय. शुद्धीकरण चळवळीच्या माध्यमातून हिंदू धर्मातून इतर धर्मांमध्ये प्रवेश केलेल्या स्वकीयांना पुन्हा हिंदू धर्मांमध्ये घेण्याचा प्रयत्न शुद्धीकरण चळवळीच्या माध्यमातून आर्य समाजाने केला. अनेक हिंदूंना पुन्हा धर्मांमध्ये घेण्याचं कार्य आर्य समाजाने दाखवलां आणि यातून एकूणच धर्माचे संरक्षण केले. त्याचप्रमाणे स्वदेशी या शब्दाला आर्य समाजाने सुरुवातीपासूनच महत्त्व दिले. आपण आपल्या देशातच तयार होणाऱ्या वस्तू आपल्या पाहिजेत: कारण यामुळे आपला पैसा बाहेर जाणार नाही हे आर्य समाजाने स्पष्ट केले. भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करण्याचा यामागे खरा दृष्टिकोन होता.

शासनाविषयी आर्य समाजाचे मत असे होते की चांगल्यातल्या चांगल्या परकीय शासना पेक्षा वाईटातील वाईट स्वदेशी शासन केव्हाही चांगले; कारण ते आपले असते. प्रबोधन काळामध्ये हे आर्य समाजाने सामान्य लोकांच्या प्रश्नांना हात घातला. धर्म स्थापनेच्या संदर्भांमध्ये नवविचार पुरस्कृत केला. नवीन दृष्टिकोन लोकांसमोर मांडला. यामुळे या काळात आर्य समाजाला मोठी लोकप्रियता मिळाली. शुद्धीकरण चळवळ राबवून यामध्ये आर्य समाजाने पुढाकार घेतला, यामुळे इतर धर्माकडे आकर्षित होणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी झालं, किंबहुना इतर धर्मांमध्ये गेलेल्या लोकांनी पुन्हा आपल्या धर्माचा स्वीकार केला. आर्य समाजाने सुरू केलेल्या या शुद्धीकरण चळवळीमुळे परिवर्तनाला एक वेगळी गती मिळाली. सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने टाकलेले ते एक महत्त्वाचे पाऊल होते.

स्वामी दयानंद यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान:

सध्याचे कार्य महान शैक्षणिक विचारवंत/तत्त्वज्ञानी म्हणजेच स्वामी दयानंद यांच्या बुद्धीचे सार समोर आणण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. ते या मतावर भर देतात की शिक्षण (शिक्षा) हे ज्ञान, संस्कृती, धार्मिकता, आत्मसंयम आणि यासारखे सद्गुण प्राप्त करण्यास मदत करते; आणि अज्ञान आणि वाईट सवयी नष्ट करते. त्यांनी बहुपक्षीय अभ्यासक्रम, मानवतावाद आणि बुद्धिवाद यांचे परिपूर्णता आणि महत्त्व सुचवले. समकालीन भारतीय तत्त्ववेत्त्यांपैकी स्वामी दयानंद हे महान बुद्धिवादी म्हंटले जाऊ शकतात. एकीकडे ते वेद आणि इतर धर्मग्रंथांचे मोठे समर्थक होते, तर सर्वत्र त्यांचा दृष्टिकोन बुद्धिवादी होता. कोणत्याही गोष्टीचे फायदे-तोटे लक्षात न घेता त्यांनी कधीही स्वीकार केला नाही. सत्यार्थ प्रकाश ही त्यांची उत्कृष्ट रचना त्यांच्या बुद्धिवादाची स्पष्ट साक्ष आहे. या महान कार्याचा उद्देश दाखवून दयानंदांनी लिहिले, “...कोणत्याही

व्यक्तीच्या भावना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे दुखावण्याचा दूरचा विचार नाही, परंतु त्याउलट, पुस्तकात असे सुचवले आहे की पुरुषांनी सत्य आणि असत्य वेगळे केले पाहिजे. त्यामुळे सत्याचे आचरण हेच मानवी कुटुंबाच्या सुधारणेचे कारण आहे.” हे शब्द त्यांचा बुद्धिवाद आणि मानवतावाद दोन्ही व्यक्त करतात. दयानंदांच्या मुख्य कार्याच्या वरील उद्दिष्टावरून स्पष्ट होते, खऱ्या मानवतावादीप्रमाणे, त्यांनी मानवतेच्या सुखाच्या मार्गावर प्रगती करण्याचे ध्येय ठेवले. अशा प्रकारे हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून दयानंदांनी आपले तत्त्वज्ञान मांडले.

शिक्षणाचा अर्थ:

स्वामी दयानंदांच्या मते शिक्षण हे गुरु, आत्मविकास आणि सर्व प्राणिमात्रांचे कल्याण याविषयीचे खरे आणि खरे ज्ञान देते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, त्यात सेवेची भावना निर्माण झाली पाहिजे आणि इतरांना मदत केली पाहिजे. अशाप्रकारे, स्वामीजींच्या मते, मानवजातीच्या विकासासाठी शिक्षण ही एक सर्वोच्च आणि सर्वात महत्वाची नैतिक प्रक्रिया आहे. स्वामी दयानंद म्हणतात, “शिक्षण नसलेला माणूस फक्त नावाचा माणूस असतो. शिक्षण घेणे, सदाचारी बनणे, द्वेषापासून मुक्त होणे आणि धार्मिकतेच्या मार्गाने पुढे जाणाऱ्या लोकांच्या सर्व कल्याणासाठी उपदेश करणे हे मनुष्याचे कर्तव्य आहे.

पुरस्कार आणि शिक्षा:

मुलाच्या शिक्षणात बक्षीस आणि शिक्षेला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. बक्षीस आणि शिक्षेचे मानसशास्त्रीय महत्त्व मान्य करून दयानंदने त्यांना प्रत्येक शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा भाग मानले. त्याच्या मते, शिक्षा शक्यतो तोंडी असली पाहिजे आणि शारीरिक नाही. मुल बक्षिसे आणि शिक्षेच्या प्रणालीद्वारे शिकते. तो त्या कृत्यांची पुनरावृत्ती करतो

ज्यामुळे बक्षीस मिळते आणि त्या कृत्ये पुन्हा करत नाहीत ज्यामुळे शिक्षा होते.

नैतिक शिक्षण:

अशा प्रकारे, दयानंदांनी मुलांच्या नैतिक शिक्षणाचे साधन स्पष्टपणे मांडले. नैतिक शिक्षणामध्ये एकीकडे सद्गुणांना प्रोत्साहन आणि दुसरीकडे दुर्गुणांना परावृत्त करणे समाविष्ट आहे. पालक आणि शिक्षकांनी स्वतः उच्च आदर्श मांडला पाहिजे. अशाप्रकारे, थोडक्यात मुलाने “सद्गुण आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि दुर्गुणांपासून दूर राहावे; चांगल्याशी संबंध ठेवा आणि दुष्टांना टाळा.”

पालकांची भूमिका:

स्वामी दयानंद यांच्या मते, माणूस तेव्हाच शिकतो जेव्हा त्याला तीन योग्य शिक्षक असतात, आई, वडील आणि शिक्षक. धन्य ते कुटुंब आणि सर्वात भाग्यवान ते मूल ज्याचे आई आणि वडील धार्मिकता आणि विद्येने सुसज्ज आहेत.

स्त्री शिक्षण:

सर्व स्त्रियांना शिक्षण मिळाले पाहिजे असे स्वामीजी ठामपणे सांगतात. मुलींना मुलांप्रमाणेच शाळेत जाण्याची संधी पालकांनी दिली पाहिजे. ते सहशिक्षणाच्या बाजूने नव्हते आणि त्यांनी मुली आणि मुलांसाठी स्वतंत्र शाळांचा पुरस्कार केला. अभ्यासाचा अभ्यासक्रमही मुला-मुलींसाठी थोडा वेगळा होता.

शिक्षकाची भूमिका:

स्वामी दयानंद यांनी शिक्षकाच्या भूमिकेला खूप महत्त्व दिले आहे. शिक्षकांनी शिकलेले, चांगल्या चारित्र्याचे आणि त्यांच्या कार्यासाठी समर्पित असले पाहिजे. आपल्या कार्यासाठी समर्पित नसलेल्या गर्विष्ठ शिक्षकांना जागा नाही. शिक्षक आणि त्याचा

शिष्य यांच्यात वडील आणि मुलासारखे जवळचे नाते असले पाहिजे.

शिस्त:

दयानंद हे कठोर शिस्तीचे पालन करणारे होते आणि शाळेचे नियम मोडणाऱ्या शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांवर कठोर कारवाई करण्यात त्यांचा विश्वास होता.

अभ्यासक्रम:

दयानंद यांनी त्यांच्या शिक्षण योजनेत पुरुष आणि स्त्रियांसाठी जवळजवळ समान प्रकारचे शिक्षण दिले. चार वर्णांच्या शिक्षणासाठी सामान्य अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त, दयानंदांनी प्रत्येक वर्णासाठी काही विशेष अभ्यास देखील निर्धारित केला. सखोल अभ्यासासाठी केवळ अशाच पुस्तकांची शिफारस करावी, जी सर्व छाननी उत्तीर्ण होईल, असे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले.

शिक्षणाचे माध्यम:

प्राचीन भारतीय परंपरेत दयानंदांनी मातृभाषा आणि संस्कृत भाषेला प्राधान्य दिले. संस्कृत हे सर्व उच्च शिक्षणाचे माध्यम आहे, अशी त्यांनी जोरदार बाजू मांडली. त्यांनी संस्कृत शिकण्यासाठी आणि प्रभुत्व मिळवण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पद्धतींबद्दल तपशीलवार लिहिले.

शिक्षकाची पात्रता:

शिक्षकांची पात्रता, मग ती स्त्री असो वा पुरुष, त्यांनी या कल्पनेचे समर्थन केले की, “तो एकटाच एक ज्ञानी माणूस आहे जो कधीही आळशी किंवा आळशी नसतो, किंवा सुख-दुःख, नफा-नुकसान, मान-अपमान याने प्रभावित होत नाही. , सार्वजनिक टाळ्या किंवा निंदा, नेहमीच धर्मावर दृढ

श्रद्धा असते आणि कामुक वस्तूंनी मोहात पडू शकत नाही.

परिपूर्णतेसाठी शिक्षण:

दयानंदांनी मांडलेल्या शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची चर्चा या निष्कर्षपर्यंत पोहोचते की त्यांचे ध्येय परिपूर्णतेसाठी शिक्षण होते. त्यांनी हे उद्दिष्ट अत्यंत जोमाने शोधून काढले, अगदी काही वेळा अशा योजनाही सादर केल्या ज्या व्यवहार्य नसलेल्या आणि मागणी करणाऱ्या मानके आणि गुणांपासून दूर होत्या ज्या निवडलेल्या व्यक्तीलाही मिळू शकत नाहीत. त्याने चारित्र्य आणि आचार या अत्यंत उच्च दर्जाची मागणी केली. त्याला अष्टपैलू परिपूर्णता साकारायची होती.

बहुपक्षीय अभ्यासक्रम :

सत्यार्थप्रकाशमध्ये दिलेल्या अभ्यासक्रमाचे अवलोकन हे वस्तुस्थिती स्पष्ट करते की दयानंदांनी शिक्षणाद्वारे मनुष्याला परिपूर्ण बनवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. मानवाची सर्वांगीण आणि सर्वसमावेशक परिपूर्णता प्राप्त करण्याच्या त्याच्या चिंतेमुळे त्याने असे तपशीलवार विहित केले. अभ्यासक्रम जो आधुनिक स्पेशलायझेशनच्या युगात खूप विस्तृत दिसू शकतो आणि तरीही एखाद्याला हे तथ्य आठवत असेल तर विशेष ज्ञान नेहमीच एकतर्फी व्यक्तिमत्त्व निर्माण करते आणि कधीही संपूर्ण परिपूर्णता नसते, दयानंदांच्या दृष्टिकोनाचे कौतुक करणे शक्य आहे.

मानवतावाद आणि बुद्धिवाद:

मानवतावादी आदर्श म्हणून परिपूर्णतेच्या आदर्शाव्यतिरिक्त, दयानंदांनी सर्व अंधश्रद्धा, अवैज्ञानिक श्रद्धा, अमरत्व आणि फसवणूक यांचा तीव्र निषेध करताना त्यांची मानवतावादी प्रवृत्ती दर्शविली. विज्ञान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे समर्थन करताना, ते अनेक समकालीन सकारात्मक

विचारसरणीपेक्षा अधिक सकारात्मक होते. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तर्कशक्तीच्या वापरावर भर देणारे ते अग्रगण्य बुद्धिवादी होते. एकीकडे, ज्या वेदांना ते दैवी मानत होते त्या वेदांबद्दल त्यांना पूर्ण आदर होता, तर दुसरीकडे त्यांनी प्रत्येकाला सत्य आणि असत्याचा भेद करण्याचा सल्ला दिला आणि तर्कसंगत निकषांचा वापर करा आणि केवळ तेच स्वीकारा जे योग्य तर्काने समर्थित आहे. अशाप्रकारे, जर त्याच्या शिक्षण योजनेत एखादी गोष्ट कालबाह्य झाल्याचे दिसले तर त्याचे मूल्य कमी होत नाही, कारण तपशीलवार योजना नसून त्यामागील अंतर्दृष्टी महत्त्वाची आहे. दयानंद यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान वैदिक तत्त्वज्ञानासारखेच आहे, जरी वैदिक तत्त्वज्ञानाचे त्यांचे विवेचन अद्वितीय आहे. जेव्हा त्यांनी पहिल्यांदा आपला धडा शिकवला तेव्हा मुस्लिम आणि ख्रिश्चन धर्माच्या हल्ल्यांपासून हिंदू धर्म आणि तत्त्वज्ञानाचे रक्षण करण्याची सर्वात जास्त गरज होती. त्यांनी हिंदू समाजाचा उद्धार केला. त्यांनी प्राचीन हिंदू मूल्यांचे मुस्लिम आणि ख्रिश्चन संस्कृतींच्या प्रभावापासून संरक्षण केले आणि पारंपरिक विचारसरणी टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. समकालीन शैक्षणिक तत्त्वज्ञानासाठी त्यांच्या शिक्षणावरील विचारांना खूप महत्त्व आहे. स्वामी दयानंद यांचे तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणाच्या अभ्यासात योगदान उल्लेखनीय आहे. आधुनिक भारताच्या शिक्षणाचा इतिहास त्यांच्या गौरवशाली योगदानाचा उल्लेख केल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही, हे वास्तव आहे.

संदर्भ:

1. सत्यार्थ प्रकाश (इंग्रजी भाषांतर दुर्गा प्रसाद). नवी दिल्ली: जन ज्ञान प्रकाशन १९७०
2. वेदांवरील भाष्याचा परिचय. जन ज्ञान-प्रकाशन, १९७३. [१] आत्मचरित्र, एड. कृपाल चंद्र यादव, नवी दिल्ली : मनोहर, 1978. ISBN 0685196682
3. अरबिंदो घोष, बंकिम टिळक दयानंद (कलकत्ता 1947 पृष्ठ 1, 39)
4. भान सुरज स्वामी दयानंद - त्यांचे जीवन आणि कार्य, दिल्ली 1978
5. बुच एमबी फोर्थ सर्व्हे ऑफ रिसर्च इन एज्युकेशन बडोदा, एनसीईआरटी 1988
6. गर्ग, बीआर बंकिम टिळक आणि दयानंद, कलकत्ता.1973
7. भारतीय राजकीय परंपरा, डीके मोहंती लिखित. *Anmol Publications* ISBN 81-261-20339 द्वारे पब
8. <http://www.iloveindia.com/spirituality/gurus/dayanand-saraswati.html>
9. <http://www.culturalindia.net/reformers/swami-dayanand-saraswati.html>